

Goran Kardaš

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

gkardas@ffzg.hr

Metalingvistički elementi i postupci u analizama starih indijskih gramatičara

Članak predstavlja i analizira neke od najistaknutijih metalingvističkih elemenata, kao što su tehnički termini (*saṃjñā*) i posebno metappravila (*paribhāṣā*), u gramatičkim analizama sanskrta starih indijskih gramatičara počevši s Paṇinijem (4. st. pr. n. e.). Pri tome je posve jasno da su stari indijski gramatičari eksplicitno razlikovali između objektnog (prirodnog) jezika (sanskrta) i specijalnog jezika putem kojega se vrši opis i analiza objektnog jezika, tj. metajezika. Potonji, osim spomenutih metalingvističkih elemenata, obuhvaća i specijalne notacijske konvencije putem kojih gramatičari postižu ekonomičnost i sažetost u formuliranju gramatičkih pravila u užem smislu. Posebna je pozornost posvećena analizi metappravila Aṣṭādhyāyī. 1. 1. 68 koje, čini se, uvodi danas uobičajenu metalingvističku distinkciju između upotrebe (denotacije) i navođenja (autoreferencije). Pored dubokih uvida u jezične strukture koje nisu vidljive na površinskoj razini puke gramatičke deskripcije, indijski su gramatičari (pogotovo Patañjali) zaslužni i za oblikovanje stroge racionalne metodologije analize koja je bila paradigmatička za sve ostale grane znanosti u Indiji, uključujući i filozofiju.

1. Uvod

Zanimljiva je činjenica da je opća ideja »meta–sustava« u Indiji po prvi puta osviještena i oblikovana u okviru drevne indijske (vedske) ritualne religije i to u svoje standardnom značenju sustava koji opisuje, strukturira, limitira ili se na koji drugi način teorijski (ili proceduralno) bavi »primarnim« sustavom predmetnih činjenica. U slučaju navedene religije, primarni sustav činjenica predstavljaju mnogobrojni složeni i komplicirani ritualni »činovi« (*karman*) i(li) njihove »sekvencije« na koje su rituali razloženi. Oni su u relevantnim tekstovima (tzv. *śrautasūtre*) postavljeni kao ritualni »nalozi« (*codanā*) u formi jezgrovitih »pravila« (*sūtrā*¹). No, u

1 *Sūtra* je specifičan tip krajnje kondenziranog i jezgrovitog iskaza o relevantnim temama koji za razumijevanje zahtijeva komentar ili, pak, potpunu upućenost čitatelja (ili slušatelja) u temu. Taj tip (ili žanr) iskaza ponikao je u ritualnim krugovima, odakle je preuzet od strane gramatika, a kasnije i filozofa, a proširio se i u znanstvenim disciplinama poput astronomije, prava, teorije upravljanja državom, itd. U ritualnim (i gramatičkim) tekstovima, *sūtra* znači »pravilo«, što je očito bilo najranije značenje termina, a ne puki (deskriptivni) iskaz ili odredba nekog predmeta, kao što je slučaj npr. u filozofskim *sūtrama*. Usp. također Staal (1996: 353).

tim se tekstovima pojavljuju i neka pravila koja se ne bave neposredno ritualnim radnjama ili njihovim »participantima«, nego objelodanjuju neka načela ili »opća pravila« koja »uređuju« odnose među njima, npr. ukoliko dolaze u sukob jedno s drugim u danom ritualnom nalogu, ukoliko nije jasan hijerarhijski odnos među njima ili nije jasna njihova aplikacijska »snaga« (npr. sukob općeg i pojedinačnog pravila unutar iste ritualne domene), itd. To su »metapravila« koja teorijski (metodološki) upravljaju i »rukovode« primarnim ritualnim nalogima odnosno pravilima. U najstarijim tekstovima śrautasūtrā (npr. *Baudhāyana Śrautasūtra*, oko 6. st. pr. n. e.) ta metapravila još nemaju svoj naziv, ali je posve jasno da ih tekstovi smatraju »specijalnim« pravilima budući da ih najčešće grupiraju i navode na početku teksta.

Ilustracije radi, možemo navesti jedno »apstraktnije« metapravilo iz *Āpastamba Śrautasūtre* 24. 1. 20; prema izdanju Thite (2004). U sūtrama 16–19 iznosi se poznato pravilo da svaka pojedina klasa svećenika izvodi svoj dio rituala oslanjajući se na odgovarajući vedski tekst (*samhitā*). To je pravilo načelno nepromjenjivo (opće). No, sūtra 20 objavljuje restriktivno metapravilo koje, očito, preteže nad općim pravilom: »Ukoliko je (međutim, eksplicitno) izrečeno (naznačeno) ili je (na djelu neko) proturječe (*vipratīṣedha*), druga (osoba, tj. svećenik) bi trebao izvesti (danu sekvenciju ritualne radnje).« (vacanād vipratīṣedhād vānyaḥ kuryāt). Nije posve jasno o kakvom je ovdje točno »proturječju« riječ², no možemo ovdje prizvati poznato i strukturalno slično metapravilo iz gramatičarske tradicije: »Kada se (pojavi) proturječe (između dvaju gramatička pravila), kasnije (u sekvenciji teksta) pravilo treba primijeniti.« (*vipratīṣedhe paraṃ kāryam, Aṣṭādhyāyī* 1.4.2; dalje u tekstu: A). Konkretno, ovo gramatičko metapravilo kaže da u slučajevima kada dva gramatička pravila koja imaju zasebnu domenu primjene dođu u sukob u pogledu neke gramatičke operacije (derivacije), u smislu da se mogu primijeniti oba (ali onda dolazi do »neželjenih« gramatičkih rezultata odnosno derivacija), tada valja primijeniti pravilo koje je u tekstu navedeno kasnije.³ Podrazumijeva se, naravno, da su pravila u tekstu poredana na način da je uopće moguće primijeniti navedeno metapravilo. Valja ovdje uzgred primijetiti da oba pravila impliciraju da su njihovi autori bili svjesni principa proturječja koji u ovom ranom razdoblju, međutim, još nije ekspli-

2 Prema Staalu (1962: 53), ovo metapravilo odnosi se na slučajeve kada svećenik nije u stanju izvoditi ritualnu radnju u skladu s nalogom koji je za njega propisan na temelju jednoga pravila ili na temelju uspostavljene prakse zato jer je već ritualno »uposlen« na temelju nekog drugog pravila ili više pravilâ.

3 Na primjer, da bi se gramatički derivirala rečenica vṛkṣam asinā chinatti (»on siječe drvo sjekiroṃ«), sjekiri (*asi*) je dodijeljen participant (*kāraka*) »instrument« (*karaṇa*, »instrumental«) u skladu s pravilom A. 1. 1. 42. (śādhakatamañ karaṇam, »instrument je najučinkovitije sredstvo«). No, ako govornik tako hoće prezentirati radnju, on može reći asih vṛkṣam chinatti (»sjekira siječe drvo«). Ovdje je sjekiri dodijeljen participant u generiranju radnje koji se naziva »činitelj« (*karty*, »subjekt« rečenice u nominativu), prema pravilu A. 1. 4. 54 (svatantraḥ kartā, »činitelj je neovisan«). No, sjekira se ne može pojaviti kao činitelj ukoliko nema ulogu instrumenta (putem sjekire), tako da su ovdje »u proturječju« navedena pravila s obzirom na sintaktičku ulogu »sjekire«. Metapravilo A. 1. 4. 2., međutim, određuje da se u potonjoj rečenici primijeni kasnije pravilo (1. 4. 54), tj. da se sjekiri dodijeli participant »činitelj« (*karty*), premda je jedini izvorni činitelj (*pradhānakarty*) »on« (neki čovjek, agent). Usp. detaljnije o tome u Staal (1967) i Cardona (1974).

citno formuliran. To će učiniti nešto kasnije gramatičar Patañjali⁴ (otp. 2. st. pr. n. e.) komentirajući A. 1. 4. 2: »Ako se dva (gramatička pravila) s različitim (oprečnim) značenjem primjenjuju na jednu (te istu riječ), to je proturječe.« (dvau prasaṅgāv anyārthāv ekasmin sa vipratīṣedhaḥ).⁵ Na jednom drugom mjestu Patañjali daje još formalniju odredbu principa: »Nemoguće je da iskaz istovremeno iskazuje i nalog i zabranu (‘afirmaciju i negaciju’)« (vidhipratīṣedhayor yugapad vacanānupapattiḥ, *Mahābhāṣya* ad. A. 1. 1. 44; dalje u tekstu: MB).

Nema nikakve dvojbe da su ideje pravila i metapravila ponikle u ritualnim (svećeničkim) krugovima, tim prije jer su i gramatika (*vyākaraṇa*) i općenito jezikoslovlje u Indiji razvijani u službi ritualne prakse odnosno razumijevanja vedskih tekstova. Gramatika je, uz fonetiku, metriku, itd., bila jedna od pomoćnih »udova veda« (*vedāṅga*) koja se, vremenom, donekle odcijepila od toga konteksta svoga nastanka te je postala samostalnom znanstvenom disciplinom koja se više nije bavila isključivo gramatičkom analizom »specijalnih« ritualnih (»vedskih«) iskaza, nego i analizom jezika (sanskrt) kakav je bio u općoj upotrebi (govorni jezik učenih ljudi).⁶ Nije stoga čudno da je gramatičarska tradicija preuzela od ritualne u užem smislu (śrautasūtre) mnogobrojne tehnike i metode analize i prezentacije svoga predmetnoga područja (prirodni jezik, sanskrt) dalje ih razvijajući. Prema Renou (1972: 466), koji je proveo detaljnu komparativnu studiju postupaka i procedura ritualne i gramatičarske znanosti, gramatika se u Indiji pojavila kao »specijalizirano istraživanje unutar šire domene ritualne znanosti.«⁷

U ovome ćemo se radu detaljnije posvetiti pojmu tehničkih termina, metapravila i srodnim pojmovima u analizama i tehnikama indijskih gramatičara, kao i pojmu metajezika koji oni eksplicitno razvijaju i(li) podrazumijevaju u svojim istraživanjima. Riječ je, kako će biti razvidno iz nekih primjera, o krajnje sofisticiranim i izoštrenim analitičkim tehnikama i procedurama (i uvidima) koje će zapadna lingvistika doseći tek u dvadesetom stoljeću.⁸

4 Staal (1963: 253) smatra da je Patañjali utjecao na indijsku znanstvenu i filozofsku misao analogno s Aristotelovim utjecajem u kontekstu zapadne znanosti i filozofije, Patañjali je u diskusiju uveo nebrojene važne teorijske probleme koji su izvorno imali lingvističku pozadinu, no čije su implikacije bile filozofske, kako je pokazao (nešto) kasniji razvoj indijske filozofije posebno na području teorije spoznaje, ontologije/metafizike, logike (usp. pojam proturječja gore) i, naravno, filozofije jezika. Patañjali je također, ne manje važno, uspostavio poseban žanr ili stil oblikovanja i razvijanja (znanstvene) rasprave (śāstra) kao i njezinu specifičnu sintaksu koju su u Indiji preuzeli svi odreda.

5 Prema Renou (1957: 280) (s. v. *vipratīṣedha*).

6 Patañjali započinje svoj »Veliki komentar« (MB) konstatacijom da se gramatika ili »znanost (koja se naziva ‘pouka o riječima’« (*śabdānuśāsanam śāstram*) bavi i svjetovnim i vedskim (riječima/iskazima) (laukikānām vaidikānām ca), MB, *Paspaśāhnikā* 1.

7 O kulturno–povijesnoj pozadini i razlozima staroindijskoga bavljenja jezikom, usp. također Jauk Pinhak (1972). O nekim općim sličnostima interpretativnih procedura u ritualnim i gramatičarskim tekstovima, v. također Cardona (2013: 10, 72).

8 Opće je poznato npr. da je N. Chomsky bio upoznat s procedurama indijskih gramatičkih analiza i s njihovim razumijevanjem dubinskih struktura jezičnoga ustroja koje nisu uočljive na razini puke gramatičke deskripcije. Staal, koji je surađivao s Chomskim, jasno je i detaljno pokazao u kojoj mjeri njegova ideja »generativne gramatike« duuguje uvidima drevnih indijskih gramatičara; Staal (1967).

2. Metajezik, gramatička pravila i metappravila

S gramatičkim istraživanjem strukture jezika neminovno se i »po definiciji« ulazi u domenu koja se naziva metajezikom. Upravo je zadatak gramatike da oblikuje poseban »tehnički« jezik čiji je predmet istraživanja sâm (prirodni ili »objektni«) jezik. No, čini se da i prirodni jezik, čak i bez osviještene teorijske refleksije, može biti »upotrijebljen« kao svoj vlastiti metajezik u svakodnevnom govoru kada, npr. kažemo »ova riječ« ili »ova rečenica«. Ovi i slični iskazi su metajezični zato jer su autorefleksivni; prirodni jezik se ovdje koristi ne da bi referirao na nešto izvanjezično (što mu je temeljna funkcija), nego upravo da bi referirao na sebe samoga ili na neki svoj segment. Navodni znakovi (ili npr. upotreba kurziva) danas su najčešća tehnička konvencija koja govornicima (čitateljima) sugerira da termin ili iskaz referira na sebe samoga, a ne na referenciju koju ima u normalnoj upotrebi (lišenoj autorefleksivnosti).

Pojam metajezika, međutim, može nastati tek onda kada su govornici svjesni činjenice da se koriste metajezikom, što implicira osviještenu razliku između prirodnoga (objektnoga) jezika i jezika o tome jeziku, tj. metajezika. Određujuća karakteristika metajezika jest njegova specijalna deskriptivna funkcija, a ne (prirodna) funkcija denotacije kao u slučaju prirodnoga jezika. Tu je opoziciju na Zapadu među prvima osvjestio i formulirao poljski logičar Alfred Tarski. No, te su opozicije bili svjesni i drevni indijski gramatičari gotovo 2500 godina prije Tarskoga i njihovim se uvidima i istraživačkim postupcima sada posvećujemo.

Tradicionalno se smatra da je prvi gramatičar koji je utemeljio analitičko istraživanje jezika u Indiji bio je Pāṇini (4. st. pr. n. e.) u svome djelu *Aṣṭādhyāyī* (»Osam poglavlja«). On, međutim, svakako nije bio prvi indijski gramatičar budući da u svome djelu iznosi mišljenja i nekih, njemu prethodećih, gramatičara, ali je, očito, autoritet njegovoga djela toliko zasjenio sve prethodne pokušaje da su ovi gotovo pali u zaborav. Na njegovo djelo Kātyāyana (3. st. pr. n. e.) je sastavio kratke »Glose« (*vārttika*) koje su sačuvane unutar Patañjalijeva (2. st. pr. n. e.) »Velikog komentara« (*Mahābhāṣya*). Njih Patañjali komentira zajedno s Pāṇinijevim djelom. U kasnijim stoljećima razvila se velika i bogata tradicija komentiranja navedenih djela, pa su ova trojica gramatičara bila i ostala neprikosnoveni autoriteti na području jezikoslovlja, te su u tradiciji postali poznati kao »tri mudraca« (*trimuni*).

Pāṇinijeva gramatika nije gramatika u uobičajenom smislu riječi. Ona je prije osmišljena kao jedan uređaj ili »algoritam« koji na temelju određenih gramatičkih pravila (»*inputa*«) generira načelno beskonačan broj ispravnih riječi i izraza sanskrtškoga jezika. Ona, prema Staalu (1996: 42), kako smo već natuknuli (v. bilj. 8), više nalikuje generativnoj gramatici N. Chomskoga nego standardnoj »deskriptivnoj« gramatici. Ta gramatika otuda nije puki »katalog činjenica« o sanskrtu, nego je prije skup pravila koji objelodanjuje gramatičke »regularnosti« jezika (sanskrt) (Staal: 1969: 501). Ona analizira riječi u manje jedinice kao što su (glagolski) korijeni, (imenske) osnove, sufiksi, prefiksi i infiksi koji su uvedeni u svrhu gramatičke ana-

lize i pripojeni jezičnim oblicima (riječima) kao indikacija da se trebaju primijeniti određene gramatičke operacije.

Pāṇinijeve tehnike formuliranja gramatičkih pravila (pravilâ je u djelu oko 4000), raznovrsne metodologije primjene tih pravila, kao i njegove notacijske konvencije, presloženi su da bismo ih ovdje detaljnije elaborirali.⁹ Valja tek upozoriti da je bez prethodnoga ovladavanja njima posve nemoguće pratiti i razumjeti gramatičke derivacije koje ta pravila generiraju, jednako kao što je nemoguće računalno programiranje bez prethodnog ovladavanja odgovarajućim programskim jezicima i njihovim »algoritmima«, ili kao što je, na primjer, potrebno ovladati konvencijama i načelima logike predikata kako bi se uopće razumjeli izrazi logike predikata.

Ono što je svim pravilima zajedničko jest konzistentna primjena načela »sažetosti« (jezgrovitosti, *lāghava*) prema kojemu pravilo treba biti formulirano na najkonzicniji mogući način kako bi se izbjegao višak informacija kao i suvišak riječi, moguća ponavljanja (djelomično ili potpuno preklapanje važenja ili domene pravilâ), kao i omogućilo njihovo lakše pamćenje. Pāṇini u tekstualnom smislu niže ili »tkâ«¹⁰ svoja pravila jedno za drugim upravo na način koji najbolje udovoljava načelu sažetosti. Kratkoću i konciznost u formulaciji pravila Pāṇini postiže i konzistentnom primjenom specijalnih »kratica« koje se pojavljuju kao indikatori određenih gramatičkih operacija, tvorbi ili derivacija. Najvažnije od tih kratica su tzv. »indikatorska slova (glasovi)« (*anubandha*) koje Pāṇini naziva »it«. Na primjer, »sap« je »it« kratica koja indicira tematski vokal »a« koji se pridodaje glagolskomu korijenu kako bi se derivirala prezentska osnova. »Sap« (i »it«) nemaju nikakvo značenje u govornome sanskrtu, oni su, kao i mnogi drugi lingvistički »markeri« (simboli), uvedeni u gramatiku kao specijalne notacijske konvencije za potrebe određene deskripcije.

Samih, pak, pravila ima različitih vrsta budući da služe različitim svrhama u stavu. Temeljna je podjela na »operacijska pravila« (*vidhisūtra*), gramatička pravila derivacije u užem smislu, i na sva ostala, pomoćna pravila. Potonja pravila imaju funkciju omogućavanja tražene interpretacije i(li) primjene drugih pravila. Ona se dalje mogu podijeliti na pravila koja definiraju tehničke termine (*saṃjñāsūtra*), tzv. tematske naslove ili »rubrike« (*adhikārasūtra*) i metapravila (*paribhāṣā*). Primjeri tih potonjih su na primjer »pravila proširenja/ekstenzije« (*atideśasūtra*) koja omogućuju da se gramatičke operacije koje se normalno ne odnose na dane gramatičke elemente »prošire« pod određenim uvjetima i na njih; »restriktivna pravila« (*niyamasūtra*), čija je svrha restrikcija operacije koja bi inače (ili prema nekim drugim pravilima) preširoko zahvatila domenu primjene i neke gramatičke elemente na koje se ne odnosi, kao i »pravila negacije« (*niṣedhasūtra*) koja imaju svrhu poništenja gramatičke operacije koja bi se inače primijenila (prema nekim

9 Za detaljnije informacije v. Mišra (1966). O nekim Pāṇinijevim tehnikama gramatičkoga opisa sanskrtâ u nas je pisao Ježić (1992). Zeković (2013) je prikazao i analizirao poglavlje o složenicama najpoznatije gramatike srednjeindoijskoga jezika pâli, *Kaccāyanabyākaraṇa* (7. st. ili kasnije), te ga usporedio s Pāṇinijevom analizom složenica.

10 Etimološko značenje riječi »sūtra« je »nit«.

drugim pravilima).¹¹ Ova osnovna podjela Pāṇinijevih pravila proizašla je iz komentatorskog (od Patañjalija) prepoznavanja i diferenciranja različitih funkcija koje imaju pojedini tipovi pravila u sustavu. Sām Pāṇini eksplicite navodi jedino pojam *adhikāra(sūtre)*¹², ali je posve jasno da je navedena podjela podrazumijevana u njegovu sustavu iako nije eksplicirana. U nastavku rada ćemo se pozabaviti pojmovima tehničkih termina (*saṃjñā*) i metapravila (*paribhāṣā*) kao najistaknutijih metalingvističkih elemenata koji operiraju u sustavu analizâ indijskih gramatičara.

Indijski gramatičari su, kako smo već natuknuli, bili posve svjesni kategorijalne razlike između jezika kao predmeta opisa i jezika putem kojega se taj opis vrši, premda je u oba slučaja riječ o sanskrtu. Razlika je u tome što se govorni sanskrt kao predmet istraživanja uzima u svojoj (govornoj) datosti¹³, dočim se sanskrt u funkciji instrumenta opisa umjetno konstruira, te se uspostavljaju određene konvencije u pogledu upotrebe sanskrta u gramatičkim analizama. Patañjali za prvi jezik koristi termin *lakṣya*, a za drugi *lakṣaṇa*. *Lakṣaṇa* (»obilježje«) u gramatičkoj je upotrebi sinonim za riječ »sūtra« u značenju »(gramatičko) pravilo«, ali se ovdje pojavljuje u generičkom (širem) značenju cjeline metajezičnih tehnika i postupaka putem kojih se opisuje prirodni jezik (sanskrt). S druge strane, *lakṣya* (»ono što treba biti obilježeno«) je ono na što se te tehnike i postupci odnose, a to je prirodni jezik. Riječ je, dakle, o jasnoj teorijskoj distinkciji između opisa i predmeta opisa, konkretno, distinkciji između jezika u službi opisa jezika (*lakṣaṇa*, »metajezik«) i jezika koji se opisuje (prirodni, »objektni« jezik, *lakṣya*). Ti će se termini, znakovito, koristiti i u indijskoj logici (u teoriji definicije) u značenju *definiensa* (*lakṣaṇa*) i *definiendum*

11 Usp. Cardona (1997: 5) i Candotti–Pontillo (2018: 519).

12 Taj tip pravila, jednako kao i metapravila, crpi svoju snagu jedino u relaciji s drugim pravilima. *Adhikāre* najčešće navode elemente s obzirom na koje se izvode gramatičke operacije u nekoliko slijedećih pravila. Postoje i »markeri« koji točno određuju granicu primjene tih pravila. Prema Cardoni (1997: 72), najopćenitija funkcija *adhikārasūtri* jest navođenje elementa koji je »operativan« u pravilima nakon pravila (*adhikārasūtre*) u kojem se pojavljuje po prvi put; usp. također i Candotti–Pontillo (2018: 520).

13 Gramatika je u Indiji bila deskriptivna, a ne preskriptivna znanost u smislu da bi nametala konkretnu jezičnu praksu. Ona je opisivala jezik (sanskrt) kakav je zatekla u upotrebi među obrazovanim (*śiṣṭa*) govornicima. To znači da je jezik kao predmet gramatičkih analiza već tu, on se među govornicima konstituirao na prirodan način, u okviru dane kulture, jednako kao i njegova denotirajuća funkcija. Patañjali je tu činjenicu opisao na njemu svojstven, živopisan način: »Kada nekomu treba vrč kako bi (nešto) činio (s njim), on ide u trgovinu vrčara i kaže: 'Napravite mi vrč, ja ću činiti što (već) trebam činiti s njim'. Naprotiv, ako čovjek treba riječi kako bi ih upotrijebio, on ne odlazi u trgovinu gramatičara govoreći: 'Napravite mi riječi, ja ću ih upotrijebiti'. U ovom slučaju, on (prirodno) upotrebljava riječi čim je (u umu) zahvatio (njihovo) značenje.«, ghaṭena kāryam kariṣyan kumbhakarakuḷaṃ gatvā āha kuru ghaṭam . kāryam anena kariṣyāmiti . na tadvat śābdān prayokṣyamāṇaḥ vaiyākaraṇakulaṃ gatvāha . kuru śābdān . prayokṣya iti, tāvati eva artham upādāya śābdān prayujjate . MB I. 7. 8–8. Prema Patañjaliju, dakle, gramatička znanost nema nikakav autoritet u pogledu podrijetla i upotrebe jezika. Funkcija gramatike je prvenstveno restriktivna u smislu da nameće određene »restrikcije« kako bi se »u svijetu« (*loke*) upotrebljavale jedino riječi ispravnoga (gramatičkog) oblika ili kako bi »govor (jezik) razotkrilo svoje (čisto) tijelo«, kako veli Patañjali u još jednoj živopisnoj analogiji: »Kao što žena, koja nosi čistu odjeću i koja žudi za svojim mužem, razotkriva svoje tijelo (samu sebe, *svam ātmānam*), jednako tako i govor (*vāc*) razotkriva svoje tijelo (sebe samoga) onomu koji je učen u govoru. (A) da bi govor razotkrilo svoje tijelo, mora se studirati gramatika (*vyaākaraṇa*).«, yathā jāyā patye kāmayamānā suvāsāḥ svam ātmānam vivṛṇute evam vāk vāgvide svātmānam vivṛṇute vāk naḥ vivṛṇuyāt ātmānam iti adhyeyam vyaākaraṇam, MB I. 4. 5–8. (Čisto) tijelo u ovoj analogiji, naravno, predstavlja ispravne jezične (gramatičke) oblike naspram neispravnih.

(*lakṣya*). Ta dva termina u diskusiju je uveo Kātyāyana za kojega oni iscrpljuju cijelo »operativno« područje znanosti o gramatici (*vyākaraṇa*): »Gramatika (znači, obuhvaća gramatički) opis i ono što treba (gramatički) opisati (objektni jezik) (*lakṣyalakṣaṇe vyākaraṇam, vārttika* 14, MB 1. 12. 15). Patañjali ovdje objašnjava da je »riječ« (*śabda*¹⁴) predmet jezičnoga opisa (*lakṣya*), dočim su gramatička pravila (*sūtre*) opis (*lakṣaṇa*) (*śabdaḥ lakṣyam sūtram lakṣaṇam*, MB 1. 12. 17). Prema H. Scharfeu (1971: 4), koji se prvi na Zapadu detaljno posvetio pojmu metajezika, ali i logičkim elementima u analizama indijskih gramatičara, već Pāṇini tretira metajezik i objektni jezik kao zasebne jezične sustave koje konzistentno razlikuje.

2.1. Tehnički termini (*saṃjñā*)

Kako smo već spomenuli, pravila koja definiraju »tehničke termine« (*saṃjñā*) u gramatičkim operacijama i metapravila (*paribhāṣā*) najistaknutiji su metalingvistički elementi koje uvode indijski gramatičari. Tehnički termini mogu biti posve umjetni »simboli«¹⁵ koji nemaju nikakvo značenje u govornome jeziku ili, pak, mogu biti riječi preuzete iz predmetnoga (objektnoga) jezika kojima je u gramatici dodijeljeno posebno, »tehničko« ili umjetno značenje.¹⁶ Pri tome je opće pravilo, kako ističe jedno Pāṇinijevo metapravilo kojemu ćemo se kasnije posvetiti, da tehnički termin ne označuje »svoj vlastiti oblik« (*svam rūpam*) u smislu sekvencije glasova (»slova«), kao što je slučaj s drugim terminima u gramatičkim pravilima, nego označuje nešto drugo (*saṃjñā*, »nositelj/posjednik tehničkog termina«). Drugim riječima, riječ u gramatičkim pravilima koja nije definirana kao tehnički termin označuje svoj »vlastiti oblik«, tj. ne može biti zamijenjena ni jednim drugim sinonimom, dočim tehnički termin (*saṃjñā*), jednom kada se definira, treba konzistentno dalje u tekstu, kad god se pojavi, biti zamjenjivan onim što je u njegovoj definiciji određeno da denotira (*saṃjñā*). To, nadalje, znači da je domena važenja tehničkih termina, za razliku od »rubrika« (*adhikāra*), neovisna o mjestu njihova pojavljivanja (Candotti–Pontillo 2018: 521), ona vrijedi u cijeloj gramatičkoj domeni i denotira uvijek isto, kad god se pojavi u bilo kojem pravilu. S druge strane, ako se ista riječ pojavljuje u pravilu u svome ne–tehničkom, »normalnom« značenju, njezina denotacijska domena će biti posve ograničena samim mjestom pojavljivanja u pravilu.

Kao primjer tehničkih termina koji su posve artificijelne kovanice možemo uzeti pravilo A. 6. 1. 77 koje zorno ilustrira složenu ali i ekonomičnu Pāṇinijevu tehniku sastavljanja gramatičkih pravila. Pravilo glasi: »iko yaṇ aci«. Ova »rečenica« na sanskrtu ne znači apsolutno ništa, ona je puki niz glasova koji završavaju

14 *Śabda* temeljno znači »zvuk«, a onda i riječ kao fonološku, »zvučnu« sekvencu. U kontekstu semantičkih rasprava, riječ *śabda* označuje temeljnu značenjsku jedinicu jezika koja, ovisno o teoriji, može biti glas, riječ ili cijeli iskaz (rečenica).

15 Simboli ne u smislu specijalne (npr.) logičke notacije, budući da su simboli ovdje sastavljeni iz glasovnog sustava sanskrta.

16 U indijskoj gramatičarskoj tradiciji riječ kada ima uobičajenu semantiku naziva se »neumjetni termin« (*akṛtrima saṃjñā*), dok se ta ista riječ u funkciji tehničkog termina u gramatičkim pravilima naziva »umjetni termin« (*krtrima saṃjñā*), usp. Cardona (1997: 195).

određenim padežnim nastavcima. Doslovni prijevod bi bio: »yan (nominativ) od ik–a (genitiv) u ac–u (lokativ)«. Da bi se uopće »dešifriralo« ovo pravilo, potrebno je prethodno ovladati relevantnim Pāṇinijevim notacijama, specijalnim konvencijama upotrebe određenih padežnih nastavaka u formuliranju gramatičkih pravila, određenim metapравilima, itd. Tako, npr., moramo znati da prema pravilu A 1. 1. 71, tehnički termin »ik« označuje vokale »i«, »u«, »ṛ« i »ḷ«; »yan« označuje poluvokale »y«, »v«, »r« i »l«; a »ac« vokale i diftonge »a«, »i«, »u«, »ṛ«, »ḷ«, »e«, »o«, »ai« i »au«. Sada smo saznali što ta tri, očito, artificijelna tehnička termina označuju (*saṃjñin*). No, i dalje nam nije razumljiv sintaktički odnos između tih triju termina u »rečenici« navedenoga pravila, čak i kada ih zamijenimo navedenim skupinama vokala. U kakvoj su relaciji referenti od »ik«, »yaṅ« i »ac«? Da bismo to otkrili, moramo znati da kod formulacije Pāṇinijevih pravila određeni padežni oblici imaju specijaliziranu sintaktičku funkciju koju inače nemaju u normalnome govoru. Tako, prema (meta)pravilu A 1. 1. 49, genitivni nastavak (*śaṣṭhī*) označuje relaciju »namjesto« (*sthāne, substituend*), dok prema (meta)pravilu A 1. 1. 66, element koji je određen lokativnim nastavkom (*saptamī*) označuje »desni« (*uttara*) kontekst u kojem se primjenjuje zamjena (Sharma 2000: 49 i 67; Cardona 1997: 78). Tek sada smo u stanju smisljeno prevesti i razumjeti pravilo A 6. 1. 77: »ik se zamjenjuje s yaṅ kada slijedi ac.« Puno gramatičko značenje pravila glasi: vokal »i« se zamjenjuje poluvokalom »y« kada slijedi bilo koji vokal osim njemu slični; vokal »u« se zamjenjuje s poluvokalom »v«, itd.¹⁷ Riječ je glasovnim promjenama koje se događaju na granicama dodira između dviju riječi koje se nazivaju (vanjski) *sandhi*, npr. dadhi (»skuta«) + atti (»on jede«) daje: dadhyatti (i→y), »on jede skutu«.

Naveli smo primjere tehničkih termina koji su posve artificijelne tvorevine (»simboli«). Neki drugi tehnički termini, kako smo već rekli, preuzeti su iz normalne jezične upotrebe, ali im je u gramatici dodijeljeno specijalno tehničko značenje. Na primjer, riječ »vṛddhi« u normalnoj upotrebi znači »rast«, »povećanje«, no kod Pāṇinija se pojavljuje kao tehnički termin za »produljenje« ili »pojačavanje« vokala u riječima (»prijevoj« odnosno »prijevojna duljina«) koja je važna za tvorbu riječi i oblika. Pāṇini definira ovaj termin u prvoj sūtri (A 1. 1. 1) svoje gramatike: »vṛddhir ādaic«. Opet, da bismo »dešifrirali« ovu definiciju tehničkog termina, moramo biti upoznati s Pāṇinijevom notacijom i nekim drugim relevantnim gramatičkim pravilima. »Ādaic« valja raščlaniti kao »āt« i »aic«. Prva notacija označuje dugi vokal »ā« (prema pravilu A 1. 1. 70), dočim druga notacija označuje diftonge »ai« i »au« (prema *śivasūtri* 4¹⁸: »ai au c«). Dakle, tehnički termin (*saṃjñā*) »vṛddhi« denotira ili »stoji za« (*saṃjñin*) vokal »ā« i diftonge »ai« i »au« koji su »pojačani stupnjevi« vokala »a«, »e« i »o«.

17 Usp. detaljnije o tome u Houben (1997: 86).

18 Tzv. *śivasūtre* su niz od četranaest pravila (sūtri) koja navode glasovne segmente sanskrtskoga jezika poređanih na način koji je najprimjereniji za oblikovanje tzv. »kratica« (*pratyāhāra*) koje se onda upotrebljavaju u gramatičkim pravilima.

Možemo ovdje navesti i pravilo A 1. 1. 60 (»adarśanam lopaḥ«) koje uvodi tehnički termin »lopa« koji u normalnoj upotrebi znači (fizički) »gubitak«, »lišenost«, i sl. Kao tehnički termin u gramatici, međutim, on označuje »ne-pojavljivanje« (*adarśana*), konkretno, slučaj kada se određeni glas ili sufiks »ne pojavljuje« u gramatičkoj derivaciji, premda je morfološki »očekivan«. Riječ je o složenim gramatičkim operacijama »brisanja« morfoloških elemenata (»nulti morfem«) kojima je posvećeno nekoliko pravila nakon definiranja tehničkog termina *lopa* (A 1. 1. 60). To se brisanje tehnički karakterizira kao operacija gdje »ne-nulti« *substituend* (*sthānin*), tj. neki očekivani morfološki element biva zamijenjen »nulom« (nultim morfemom).¹⁹ Na primjer, očekivani nastavak »s« ispada u procesu deriviranja nominativa singulara muškog roda riječi *madhumat* (»meden«, »sladak«); dakle ne: *madhumats* nego: *madhumat*. Prema nekoliko drugih, za našu temu ovaj čas nevažnih, pravila konačna derivacija nominativa glasi *madhumān*.

Ovo smo pravilo spomenuli između ostalog i zato jer ono, kako se čini, uvodi pojam (lingvističke) »nule«. Općenito se smatra da su ideju matematičke »nule« prvi konceptualizirali stari indijski matematičari, svakako nakon Pāṇinija, a od njih preuzeli arapski aritmetičari i s njome upoznali zapadnu znanost. Allen (1955), stoga, spekulira da su matematičku »nulu« konceptualizirali oni indijski matematičari koji su već bili upoznati s »lingvističkom nulom« indijskih gramatičara.²⁰

Ovaj kratki prikaz sustava i funkcije tehničkih termina (*saṃjñā*) kao metajezičkog elementa u Pāṇinijevoj gramatici završavamo sažetim prikazom evaluacije toga sustava koju je nakon detaljnoga istraživanja ponudio Kiparsky (1980: 226–229). Prema njemu, taj sustav uzet u cijelosti očituje tri temeljna svojstva ili principa: 1) sistematičnost (*systematicity*): Pāṇini uvodi i definira samo one pojmove i termine za koje smatra da spadaju u najužu (moguću) domenu gramatike; 2) jednostavnost (*simplicity*): Pāṇini izbjegava iznositi svaku suvišnu informaciju; 3) konzistencija (*consistency*): Pāṇini uvodi određeni (tehnički) termin za označavanje danoga pojma i ne upotrebljava ni jedan drugi tehnički ili »primitivni« termin za označavanje toga pojma.

2.2. Metapravila (*paribhāṣā*)

Tzv. metapravila ili nadpravila (*paribhāṣā*²¹) u Pāṇinijevoj su gramatici metalingvistički elementi *par excellence*. Kako smo već natuknuli u uvodu ovoga rada, ona određuju kako (i kada) gramatička pravila derivacije (*vidhisūtra*) treba primijeniti.

19 Za detalje ovih operacija usp. Sharma (2002: 99–101), Sharma (2000: 61–65) (prijevod i komentar A 1. 1. 60–63) i Cardona (1997: 46–47).

20 Staal (1969: 506), usput, smatra da je u podlozi razvoja znanstvenih disciplina u Indiji stajala lingvistika (ili znanost gramatike), jednako kao što je na zapadu stajala matematika; usp. također Staal (1996: 353). Staal (1996: 43) čak smatra da način na koji su formalizirana Pāṇinijeva gramatička pravila korespondira s matematičkom formalizacijom na Zapadu.

21 Termin se kao takav ne pojavljuje u Pāṇinijevim sūtrama, uvodi ga po prvi puta Kātyāyana kao naziv za Pāṇinijeva interpretativna (meta)pravila u dvije *vārttike* (ad A 1. 1. 69 i ad 1. 3. 11). Patañjali se već intenzivno bavi tim tipom pravila.

Naime, do ispravnih gramatičkih derivacija moguće je doći jedino ako se gramatička pravila primjenjuju u skladu s metapравilima. Utoliko je ovdje riječ o pravilima interpretacije. A budući da se gramatička pravila u užem smislu referiraju na objektni jezik (sanskrt), pa se već i njih može tretirati kao metapравila, metapравila u tehničkom smislu (*paribhāṣā*), prema Staalu (1975: 331), zapravo predstavljaju meta–metapравila.

Sāma riječ »paribhāṣā« dolazi od glagolskog korijena *bhāṣ* (»govoriti«, ali i »objaviti«, »opisati«) iz kojega se, između ostalih, izvode i imenice »jezik« (*bhāṣā*, također druga značenja: »opis«, »definicija«) i (tekstualni) »komentar« (*bhāṣya*). Prefiks »pari« daje značenje »o«, »u pogledu«, pa bi jedno od doslovnih značenja riječi »paribhāṣā« moglo biti »u pogledu opisa/definicije«, odakle je izvedeno značenje (općega) pravila (»opisa«) koje je primjenjivo u cijelome djelu. U tome pravcu termin su razumjeli i indijski gramatičari počevši s Patañjalijem. Prema njemu: »Metapравilo²² (*paribhāṣā*), s druge strane, osvjetljava cijeli (korpus gramatičkog) teksta (śāstra), (premda) stoji (samo) na jednome mjestu (u tekstu), poput zapaljene svjetiljke koja osvjetljava cijelu kuću.«²³ Buddhistički filozof i gramatičar Jīnendrabuddhi (8. st.) daje ovo (djelomično etimološko) objašnjenje termina koje je u skladu s Patañjalijevom metaforom: »(*paribhāṣā*) je govor/opis koji je svugdje uposlen (djelatan)«, parito vyāpṛtā bhāṣā, *Kāśikānyāsa*, ad. A 2. 1. 1; prema izdanju Shastri (1965). Tradicionalni indijski učenjak M. B. Jhalakikar, koji je sredinom devetnaestog stoljeća započeo, a krajem istoga zgotovio rječnik tehničkih termina klasične indijske filozofije (*Nyāyakośa*), daje ovu definiciju termina imajući, očito, u vidu pravila (gramatička ili koja druga): »Paribhāṣā stvara restrikciju ondje gdje nema restrikcije«, aniyame niyamakāriṇi paribhāṣā. (Jhalakikar 1978: 480)

Paribhāṣe su, dakle, opća (meta–, interpretativna) pravila koja određuju kako se ostala gramatička pravila trebaju upotrebljavati odnosno primjenjivati. Jednom navedena, ta pravila djeluju »u odsutnosti«, tj. jednom formulirana ona djeluju u cijeloj sekvenciji odnosno cjelini gramatičkoga teksta (śāstra), za razliku od ostalih pravila (npr. *adhikārasūtri*) čija je domena uvijek uže određena i pokriva samo specifičani segment ili grupu pravila. *Paribhāṣe* su, tako, (meta)pravila koja se ne bave ničim specifičnim nego se bave općim sustavom pravila ocrtavajući temeljne principe njihove interpretacije (Freschi 2018: 571).²⁴ *Paribhāṣe*, tipično, objavljuju opće

22 Ovo je (metarule) danas uobičajeni (engleski) prijevod termina »paribhāṣā« budući da, doista, korespondira s idejom metapравila na Zapadu. Alternativni prijevodi i/li tumačenja termina: »opća konvencija za interpretiranje pravila« (Roodbergen 2008); »pomoćne hipoteze« (*auxiliary hypotheses*) (Wujastyk, D. nav. prema Brill 2013: 2–3.); »metateorem« (Staal 1961: 123. Prema Staalu, status *paribhāṣe* unutar indijske gramatike korespondira statusu metateorema u modernoj logici, (Staal 1961, *ibid.*). U jednom drugom kontekstu (Staal 1975: 330–1) tvrdi da su pravila (*sūtre*) i metapравila (*paribhāṣe*) u indijskoj gramatici analogni aksiomima i pravilima (izvoda) u modernoj logici.

23 *paribhāṣā* punar ekadeśasthā sati sarvaṃ śāstram abhijvalayati pradipavat | tad yathā | pradipaḥ suprajvalita ekadeśasthāḥ sarvaṃ veśmābhijvalayati, MBI. 359. 5–7.

24 Freschi smatra da su *paribhāṣe* formulirane s osnovnom intencijom ekonomičnosti budući da one omogućuju izbjegavanje ponavljanja, ali mogu generirati poteškoće ukoliko se fokusira samo na jedan segment sustava. Drugim riječima, »čitatelj/slušatelj mora imati u vidu cijeli sustav kako bi se okoristio primjenom *paribhāṣā*«, *ibid.*

principe u pogledu poretka u kojem se gramatička pravila trebaju primjenjivati, određuju aplikacijsku »snagu« različitih gramatičkih pravila, ili formuliraju različita restriktivna (meta-) pravila (usp. primjer restriktivnog metapravila u uvodnome dijelu ovoga rada). Postoje i neke »samo-restriktivne« *paribhāṣe* koje definiraju slučajeve kada se ne primjenjuju. (Ben-Dor 2009: 20) K. V. Abhyankar, koji se posvetio prikupljanju i istraživanju *paribhāṣā* u indijskoj gramatičarskoj tradiciji, kategorizira *paribhāṣe* s obzirom na njihovu svrhu u tri skupine. One služe za ostvarenje: 1) ispravne interpretacije gramatičkih pravila; 2) otklanjanje sukoba između dva pravila koja se pojavljuju istovremeno u procesu deriviranja (formiranja) riječi; 3) derivacije ispravnih riječi. (Abhyankar 1986: 240)

Prema G. V. Devasthaliju, u Pāṇinijevu djelu nalazi se pedesetak metapravila i ona su sva navedena u prvome poglavlju. (Ben-Dor 2009: 7) No, već su najraniji Pāṇinijevi (nama znani) komentatori, počevši s Kātyāyanom, uočili da Pāṇinijeva eksplicite navedena metapravila ne razrješuju sve konfliktne situacije koje se pojavljuju kada legitimno treba primijeniti dva ili više pravila na danu gramatičku operaciju, što dovodi do neželjenih gramatičkih učinaka. Znači li to da je Pāṇinijeva gramatika nesavršena odnosno manjkava? Njegovi odani komentatori su, naravno, odbacili tu sumnju te su bili na generalnom stajalištu da je Pāṇini eksplicite formulirao samo ona metapravila čija je svrha ograničenje (pre)široke domene pojedinih pravila koja bi se bez tih ograničenja inače »slobodno« primjenjivala. Stoga se smatralo da Pāṇini nije naveo sve »metalingvističke principe« koje je smatrao validnima, nego samo one koje je smatrao izrazito nužnim da ih se eksplicira. Sva ostala metapravila Pāṇini, dakle, podrazumijeva da funkcioniraju u njegovu djelu, iako ih ne navodi. To je dovelo do teorije o tzv. »implicitnim« (*jñāpaka*) *paribhāṣāma* u Pāṇinijevoj gramatici.

Ta je ideja po prvi put natuknuta u dvjema Kātyāyaninim »Glosama« (*vārttikama*). Neke su *paribhāṣe* doista prisutne u Pāṇinijevu djelu, ali ne na neposredan način, nego indirektno, putem implikacije (*jñāpaka*) (... *jñāpāyati ācāryaḥ bhavati eṣā paribhāṣā...*, ad. A. 1. 1. 69). Neke, pak, druge *paribhāṣe* niti su navedene, niti su (u tehničkome smislu) implicirane u Pāṇinijevu djelu zato jer su ta pravila posve bjelodana budući da je njihova forma strukturalno posve usklađena s uobičajenim formama znanja običnoga puka (*loka*) (*anyanirdeśaḥ tu nivartakaḥ tasmāt paribhāṣā anyanirdeśaḥ tu loke nivartakaḥ bhavati*, ad. A. 1. 3. 11).

Vjerojatno na temelju ovih Kātyāyaninim zapažanja i argumentiranja, kasniji sljedbenici Pāṇinija su direktno neeksplicirane *paribhāṣe* podijelili u dvije skupine: *paribhāṣe* utemeljene na način implikacije/indikacije (*jñāpakasiddha*) i *paribhāṣe* utemeljene putem rezoniranja (*nyāyasiddha*) kada se temelje na nekim opće prihvaćenim logičkim principima (ili *paribhāṣe* utemeljene na način principa koji vrijede u formama znanja običnoga puka, *lokanyāyasiddha*). Potonje »*paribhāṣe*« nisu u tehničkome smislu ni na koji način implicirane u Pāṇinijevim pravilima zato jer je »njihovo« važenje posve podudarno s nekim uobičajenim (izvangramatičkim) logičkim principima ili (izvangramatičkim) formama rezoniranja u svakodnevnom iskustvu.

Formuliranju svih tih neekspliciranih *paribhāṣā* posvećena su nakon Pāṇinija zasebna djela od kojih su najpoznatija *Paribhāṣāvṛtti* nekog Vyādija, ujedno i najstarije djelo toga žanra²⁵, i klasično djelo na tu temu iz kasnijega razdoblja, *Paribhāṣenduśekhara*, velikog indijskog gramatičara Nāgeše (17–18. st.).²⁶ Nāgeša, zanimljivo, u prvoj rečenici svoga djela tvrdi da su neke *paribhāṣe* formulirane čak i prije Pāṇinija pa ih on iz toga razloga nije naveo u svome djelu smatrajući očito da ih »zainteresirana publika« već poznaje i zna primijeniti u derivaciji gramatičkih oblika: »Paribhāṣe, koje su u djelima ranijih (*prācina*) gramatičara eksplicite navedene (*vācanika*) i koje su ovdje, u Pāṇinijevu djelu, utemeljene putem indiciranja (*jñāpaka*) i(li) rezoniranja (*nyāya*), i koje su sadržane u Komentaru (Patañjalijevu) i Glosama (Kātyāyaninim), bit će objašnjene (u ovome djelu).«²⁷

Razlika između *nyāya*– i *lokanyāya*–*siddha paribhāṣā* nije oštro povučena, dapače, mnogi gramatičari nakon Pāṇinija smatraju da se prve mogu svesti na potonje, što znači da su logički principi samo formalizacije obrazaca znanja koji vrijede u svakodnevnom iskustvu. Općenito, indijski gramatičari smatraju da postoji znak jednakosti između Pāṇinijeve metode opisa sanskrta (i njezinih »principa«) i načina na koji ljudi uobičajeno tumače pojavljivanje događaja u svijetu.²⁸

Na primjer, *paribhāṣā* »ekadeśavikṛtamananyavat« (*paribhāṣā* br. 37 u Nāgešinoj kolekciji *Paribhāṣenduśekhara*) ističe princip da promjena jednoga dijela nečega ne dovodi do promjene toga nečega u nešto drugo: »Ono što je pretrpjelo promjenu (*vikṛta*) u pogledu jednoga svoga dijela (*ekadeśa*), (ne postaje time an–) nešto drugo (*anyavat*).«²⁹ Ovo metapравило koje je, očito, utemeljeno putem rezoniranja (*nyāyasiddha*), u gramatičkoj domeni kazuje da se djelomično promijenjeni oblik neke gramatičke jedinice (npr. imenske osnove, sufiksa, itd.) u procesu derivacije još uvijek smatra izvornom jedinicom (prije derivacije), pa otuda dijele i isto (gramatičko) ime kao i svojstva. No, Nāgeša (Kielhorn, 1960: str. 69) ističe da se funkcioniranje toga principa može uočiti i u iskustvu/razumijevanju »svjetovnjaka« (*laukika*), navodeći pri tome jedan Patañjalijev primjer, naime da je pas čiji su rep ili uho odrezani još uvijek pas, a ne konj ili magarac.³⁰ Ovdje se, usput, na području filozofije, može razabrati i jedan metafizički princip indijskih realista

25 Djelo je uredio i preveo Wujastyk (1993). Gotovo je nemoguće odrediti starost toga djela. Ime gramatičara Vyādija spominje se već u Kātyāyaninim *vārttikama*, pa ukoliko se radi o istome gramatičaru, djelo bi se moglo smjestiti u 3. st. pr. n. e. Za druge mogućnosti datiranja djela, usp. Wujastyk (1993: XIV–XXIV).

26 Djelo je uredio i preveo Kielhorn (1960).

27 *prācinavaiyākaraṇatanantre vācanikāny atra pāṇinīyatantre jñāpakanyāyasiddhāni bhāṣyavārttikayor nibaddhāni yāni paribhāṣārūpāni tāni vyākhyāyante*, nav. prema Candotti–Pontilo (2018: 516).

28 Razmatrajući odnos između Pāṇinijeva sustava i »svakodnevnog života« (*daily life*), Ben–Dor (2009: 10) ističe sljedeće: »The method of accepting an argument on the basis that it has a parallel in daily life underlines a fundamental notion according to which the system should follow the way events occur in the world and the arguments in the text should be presented accordingly, that is, the text itself should be composed in a way that agrees with daily life affairs.« Ovo oslanjanje na »empirijske« norme svakodnevnice preuzimaju i neki sustavi (klasične) indijske filozofije, u kojih se mnogi, naizgled apstraktni, argumenti zapravo temelje na »konvencionalnom« (*vyavahāra*) znanju ili normama.

29 Na temelju Kielhornova prijevoda (1960: 179).

30 *śvā karṇe vā pucche vā chinne śvā eva bhavati na aśvaḥ na gardabhaḥ iti*, MB, I. 136. 9–10 ad. A 1. 1. 56.

(nyāya–vaiśeṣika), naime da promjena nekog svojstva (*guṇa*) u kojem inherira supstancija (*dravya*) ne dovodi do preinake (*vikāra*) same supstancije.

Također, opće je prihvaćeno gramatičko metapravilo u indijskoj gramatici da iznimka (*apavāda*) »blokira« (*bādha*) opće pravilo (*utsarga*) (to se metapravilo naziva *apavādatva*). To pravilo Pāṇini često primjenjuje u derivacijama³¹ iako ga eksplicite ne navodi i ono se, barem se tako čini, temelji na nekom logičkom principu (*nyāyasiddha*). No izgleda da već Patañjali to metapravilo tretira kao utemeljeno na principima koji vrijede u svakodnevnim formama znanja (*lokanyāyasiddha*): »Niti Bog zapovijeda niti autori *dharmasūtri* (društveno–religijski zakonic) poučavaju da bi iznimke trebale blokirati opća pravila, zato jer se to pojavljuje i u svakodnevnim situacijama (*loka*).« Zatim daje »svjetovni« (*laukika*) primjer važenja toga principa: »Ako netko (naredi) da se skuta ima dati brahmanima (kao svećeničkoj kasti), a surutka (brahmanu imenom) Kauṇḍinya, u tom slučaju (naredba) davanja surutke blokira (zapovijed) davanja skute.«³² Brahmanu Kauṇḍinyi se, dakle, u ovoj slučaju daje jedino surutka (iznimka) iako bi, kao brahman, imao pravo dobiti i skutu (opće pravilo).

Tehnički termini (*saṃjñā*) i metapravila (*paribhāṣā*), kao najistaknutiji metalingvistički elementi u indijskoj gramatičkoj analizi, dovedeni su u odnos s obzirom na domenu njihove primjene u dva poznata metapravila. Prema prvome metapravilu, »tehnički termini i metapravila (primjenjuju se tamo) gdje su iskazani/formulirani« (*yathoddeśam saṃjñāparibhāṣam*). Prema drugom, »tehnički termini i metapravila (primjenjuju se) u trenutku (gramatičke) operacije« (*kāryakālam saṃjñāparibhāṣam*).³³ Prvo metapravilo objavljuje da je »operativna« domena tehničkih termina i metapravila njihova neposredna blizina, to jest, primjenjuju se na neposredno prethodeća i sljedeća gramatička pravila ili na sva gramatička pravila na koje je moguće primijeniti dano metapravilo ili tehnički termin. Drugo, pak, pravilo kaže da termini i metapravila postaju operativni u trenutku njihova pridruživanja odgovarajućim gramatičkim pravilima odnosno u trenutku kada gramatička pravila, interpretaciji kojih dano metapravilo služi, postaju operativna.³⁴ Prema Candotti–Pontillo (2018: 522), u obje interpretacije na djelu je »automatsko uključivanje« određenog metapravila od gramatičkog pravila ili više pravila zahvaljujući specifičnom »znaku« (*liṅga*) koje povezuje dva pravila. U slučaju pravila (tehničkog)

31 Na primjer, za tvorbu određenih glagolskih oblika pravilo A. 6. 1. 1. poučava da je prvi slog korijena redupliciran (npr. perfekt »pa(c)pāca« od glagolskog korijena »pac«); pravilo A. 6. 1. 2 poučava da se kod glagolskih korijenja koji započinju s vokalom drugi slog reduplicira (npr. deziderativ »atiṭisati« od glagolskog korijena »at«). Premda bi bilo moguće da se drugo pravilo primijeni nakon prvoga, prema metapravilu »apavādatva« drugo pravilo dokida (»blokira«) prvo zato jer je njegova domena (glagolski korijeni koji započinju s nekim vokalom) posve sadržana u domeni prvoga pravila (svi glagolski korijeni). Primjer je preuzet iz Scharfe (2009: 14).

32 na eva iśvaraḥ ājñāpayati na api dharmasūtrakārāḥ pathanti apavādaiḥ utsargāḥ bādhyantām iti. kim tarhi. laukikaḥ ayam dṛṣṭāntaḥ... tat yathā dadhi brāhmaṇebhyaḥ diyatām takram kauṇḍinyāya iti sati api sambhave dadhidānasya takradānam nivartakam bhavati, MBI. 114. 24–15.3 ad. A. 1. 1. 47. Ovaj tekst nije dobar; bolje bi bilo citirati prema Kielhornu.

33 Ova dva metapravila nalaze se pod rednim brojem 2 i 3 Nāgeśine kolekcije *paribhāṣā* (*Paribhāṣenduśekhara*), no poznaje ih već i Patañjali, npr. MB I. 66. 2–67. 2.

34 Detaljnije o tome u: Staal (1961: 123), Sharma (2002: 85), Cardona (1997: xxxviii) i Cardona (1967: 38).

imenovanja (*saṃjñāsūtra*), taj znak je sām termin, dočim je u slučaju metappravila znak neko obilježje koje je kao istaknuto navedeno u metappravilu.

2.3. Upotreba i navođenje: analiza A 1. 1. 68

U ovome dijelu rada malo ćemo detaljnije analizirati jedno Pāṇinijevo metappravilo koje na krajnje eksplicitan način uvodi danas uobičajenu metalingvističku distinkciju između upotrebe (denotacije) i navođenja (jezične autoreferencije).³⁵ Riječ je o metappravilu A. 1. 1. 68 koje glasi: »svam rūpaṃ śabdasyāśabdasaṃjñā«. Premda postoje određene (sintaktičke) dvojbe u pogledu doslovnoga prijevoda ovog metappravila³⁶, komentatorska tradicija nakon Pāṇinija jednoglasna je u pogledu njegovog značenja. Ono uvodi ključnu distinkciju, koju uvijek treba imati na umu, između lingvističkih elemenata ili »riječi« (śabda) koje se pojavljuju u sklopu formulacije gramatičkih operacija (pravila) i ostalih lingvističkih elemenata ili riječi (tehničkih termina). Prve se referiraju na sebe same (»vlastiti oblik«, *svam rūpaṃ*), a drugi na nešto drugo (denotacija), kao što je slučaj, kao što smo već vidjeli, s tehničkim terminima (*saṃjñā-saṃjñin*). »Svam rūpaṃ« u A. 1. 1. 68, prema Patañjaliju, ima funkciju sprječavanja (*pratiśedha*) razumijevanja lingvističkih elemenata (u gramatičkim operacijama) u smislu riječi koje iskazuju značenje (denotaciju, *artha*).³⁷ Patañjali elaborira:

»Značenje (ili denotirani predmet, *artha*) se (prirodno) razumijeva izgovorenom riječju. Na primjer, ako se kaže 'dovedi kravu' ili 'jedi skutu', (odgovarajući) predmet (*artha*) doveden je odnosno pojeden. Ali budući da značenje nije moguće (s obzirom na 'svam rūpaṃ'), ovdje u gramatici, nije moguće primijeniti gramatičku operaciju na značenje (ili denotirani predmet). U pravilu »agner ḍhak« (A. 4. 2. 33), sufiks '-ḍhak' (= morfološki element '-eya') ne može se dodati na žeravicu ('agni' znači 'oganj'). Budući da se značenje (predmet) razumijeva riječju, a budući da je ovdje denotacija nemoguća (tj. ne zahvaća ju gramatičko pravilo), (moglo bi se dogoditi) da se (sufiks) pridoda svim riječima koje imaju to značenje. Ali ovdje se hoće (pridodati sufiks) jedino toj (riječi, 'agni'), a to se ne postiže bez napora (tj. izričitoga navođenja).«³⁸

Patañjali, dakle, hoće naglasiti da se sufiks »-ḍhak« (= »-eya«) pridodaje jedino lingvističkom obliku ili fonološkoj sekvenciji (nizu slova ili glasova) »agni«, ne značenju ili (izvanjezičnom) predmetu »oganj«, niti njegovim sinonimima poput

35 Ovu činjenicu je prvi uvidio Brough (1972).

36 Za do sada najdetaljniju elaboraciju problema, usp. Scharfe (2009: 182–196).

37 *saṃjñāpratiśedhārthaṃ svamrūpavacanam*, MB I. 176. 3.

38 *śabdenocāritena artho gamyate. gām ānaya dadhi aśāna iti arthaḥ āniyate arthaḥ ca bhujyate. arthasya asambhavāt. iha vyākaraṇe arthe kāryasya asambhavaḥ. agner ḍhak iti: na śakyate aṅgārebhyaḥ paraḥ ḍhak kartum. śabdena arthagater arthasya asambhavāt yāvantaḥ tadvacinaḥ śabdāḥ tāvadbhyaḥ sarvebhyaḥ utpattiḥ prāpnoti. iṣyate ca tasmāt eva syāt iti. tat ca antareṇa yatnam na sidhyatiti*, MB, ibid.

npr. »anala«, »pāvaka«, itd. Riječ »agni« je, dakle, u navedenom pravilu »navedena« ili »spomenuta«, ne i »upotrijebljena« (za denotaciju) kao u slučaju svakodnevne jezične upotrebe. Jayāditya i Vāmana (7. st.) koji su sastavili vjerojatno najpouzdaniji komentar (pod nazivom *Kāśikāvṛtti*) na Pāṇinijeve sūtre, u svome komentaru na A. 1. 1. 68 još jasnije ističu tu metalingvističku distinkciju:

»U (gramatičkom) tekstu jedino vlastiti oblik lingvističkog elementa (riječi) treba zahvatiti, razumjeti, prihvatiti, ne izvanjsko značenje (referenciju), osim ukoliko je taj lingvistički element (riječ, neki) tehnički termin. Budući da se značenje (predmet) zahvaća (razumijeva) putem riječi, i budući da je (gramatička) operacija nemoguća u pogledu značenja (riječi), ovo je pravilo (A. 1. 1. 68) uvedeno kako se (druge riječi) koje imaju to (značenje) ne bi trebale razumjeti (tj. kako se operacija ne bi primijenila na druge istoznačnice).«³⁹

Otuda je (vjerojatno) najprimjereniji prijevod Pāṇinijeva metapravila A. 1. 1. 68 sljedeći: »Riječ (lingvistički element u gramatičkom pravilu) koja nije tehnički termin (*saṃjñā*) (označuje) vlastiti oblik (fonološku formu) riječi.« Riječ je, daka-ko, o intencionalnoj metalingvističkoj distinkciji odnosno konvenciji uvedenoj za potrebe gramatičkoga opisa koja se razlikuje od načina uporabe riječi u predmetnom jeziku. Jezik u svojoj normalnoj funkciji ne čini ništa drugo nego objelodanjuje svoga referenta (ili svoju denotaciju). Čini se da je ovu činjenicu imao na umu slavni indijski gramatičar i filozof jezika Bhaṛtrhari (5. st.) kada se, očito, osvrnuo na A. 1. 1. 68, dajući primjer tehničkoga termina s kojim smo već susreli:

»Kao što su (tehnički) termini poput »vṛddhi« i ostalih združeni s vlastitim oblikom, (ali je) združen (i) s onim što je imenovano njime (*saṃjñin*), naime s lingvističkim elementima (notiranim kao) 'ādaic' (ā, ai, au) (A. 1. 1. 1), jednako je tako i ta riječ 'agni' (u A. 4. 2. 33) združena s riječju 'agni' (u svakodnevnoj upotrebi, u značenju 'oganj') (ali je) združena (i) sa zvukom (fonološkom sekvencom) 'agni' koja (ovdje, u navedenom pravilu) ima riječ 'agni' kao svoju denotaciju (*abhidheya*). Riječ koja je izgovorena (u svakodnevnoj upotrebi) svakako nije ona (riječ) koja sudjeluje u (gramatičkoj) operaciji (dodavanja sufiksa '–ḍhak'). (No), kada objelodanjuje ovo drugo (značenje, u gramatičkim operacijama), njezina moć da (objelodani normalno značenje) nije zapriječena.«⁴⁰

39 *śāstre svam eva rūpam śabdasya grāhyaṃ bodhyaṃ pratyāyāyā bhavati na bāhyo 'rthaḥ śabdasaṃjñānāṃ varjayitvā. śabdenārthāvagater arthe kāryasyāsaṃbhavāt tad–vācīnāṃ śabdānāṃ saṃpratyayo mā bhūḍ iti sūtram idam ārabhyate*, prema izdanju teksta: Miśra (1985).

40 *vṛddhyādayo yathā śabdāḥ svarūpopanibandhanāḥ | ādaicpratyāyāyitaiḥ śabdaiḥ saṃbandhaṃ yānti saṃjñibhiḥ | | agniśabdāḥ tathaiḥ agniśabdānibandhanāḥ | agniśrutiyaiti saṃbandham agniśabdābhidheyāyā | | yo ya uccāryate śabdo niyatāṃ na sa kāryabhāk | anyapratyāyāne śaktir na tasya pratibadhyate | |, *Vākyapadīya* I. 60–62, prema izdanju teksta: Rau (1977).*

»Svam rūpam« (»vlastiti oblik«) referencija u Pāṇinijevu metapравilu zapravo vrši metalingvističku (autoreferencijalnu) funkciju navodnih znakova koji »zapriječuju« normalnu denotirajuću funkciju riječi. U određenom smislu, navodni znakovi prave razliku između shvaćanja riječi kao *signans* ili *signatum* utoliko što kažu da se npr. 'agni' rabi kao ime (*saṃjñā, signans*), a da se (kao fonološka sekvenca) ne rabi da označi imenovanu »stvar« (*saṃjñin, signatum*). U normalnoj jezičnoj upotrebi navodni znakovi u sanskrtu obilježavaju se markerom »iti« koji dolazi nakon termina ili iskaza koji se navodi (npr. agni¹ iti = riječ »agni«, ne predmet oganj). No, budući da gramatička pravila u velikoj mjeri operiraju s lingvističkim elementima koji su autoreferencijalni, odnosno odnose se na sebe same (sufiksi, prefiksi, osnove, primjeri derivacija, itd.), Pāṇini, vjerojatno ekonomičnosti radi, obrće (*viparyāsa*) konvenciju upotrebe navodnih znakova, pa marker »iti« dodaje iza riječi koje se trebaju uzeti u svome značenju, dočim ga izostavlja kada želi istaknuti vlastiti oblik (fonološku sekvencu) riječi ili nekog drugog lingvističkog elementa. Na primjer, »na vā iti vibhāṣā« (A 1. 1. 44) definira termin *vibhāṣā* (»opcija«, »alternativa«) u smislu (značenju) »ne« (*na*) i »ili« (*vā*), a ne u autoreferencijalnom smislu sâmi²h lingvističkih formi »na« i »vā«. Marker »iti«, dakle, u gramatičkim pravilima referira se na značenje, a ne na (vlastiti) oblik lingvističkih elemenata. Pāṇini je tako jasno uveo konvenciju koja sprječava brkanje između denotirajuće i autoreferencijalne (metalingvističke) jezične upotrebe. Jednoga je »logičkog« statusa, na primjer, riječ »ovca« u iskazu »ovca pase na polju«, a posve drugoga u iskazu »'ovca' ima nepravilnu množinu«.

Na važnost ove metalingvističke distinkcije između navođenja (autoreferencijalnosti) i upotrebe (denotacije) ili »znaka« i njegova značenja, kao i na njihovo svjesno ili nesvjesno brkanje, premda se može činiti trivijalnom (svakako ne i s obzirom na epohu kada je osviještena), na zapadu je možda prvi upozorio tek G. Frege:

»Čitatelj bi se mogao iznenaditi zbog frekventne upotrebe navodnih znakova (u mojoj knjizi, op. a.); njihovom upotrebom ja razlikujem između slučajeva kada govorim o znaku (das Zeichen) i slučajeva kada govorim o njegovoj denotaciji (die Bedeutung). Kako god se ta razlika može činiti pedanterijom, ja ju svejedno smatram nužnom. Doista je neobično kako neprecizan način govorenja ili pisanja, vjerojatno izvorno uveden radi prikladnosti (praktičnosti) ili sažetosti ali s punom sviješću o njegovoj nepreciznosti (netočnosti), može skončati u zbrci mišljenja kada jednom ta svijest nestane. No, ljudi su uspjeli u brkanju brojnoga znaka (das Zahlzeichen) i broja (die Zahlen), imena (der Namen) i imenovanoga (denotiranoga, das Benannte), pomoćnih alata (notacije, op. a.) aritmetike i njezina stvarnog predmeta.« (Frege 1962: 4)

3. Završni osvrt

Izgleda, dakle, da su stari indijski gramatičari prvi u povijesti mišljenja jasno formulirali opću ideju meta–sustava, konkretno, metajezika, kao specifičnog tipa diskursa koji se na teorijski način bavi danim (primarnim) sustavom činjenica. U slučaju gramatičkih analiza jezika, kako smo vidjeli, primarni sustav sačinjavaju Pāṇinijeva pravila gramatičkih derivacija, a metasustav mreža metappravila (*paribhāṣā*) koji se više ne bave samim derivacijama nego uspostavljaju formalne kriterije za njihovo pravilno interpretiranje i primjenjivanje. No, kako je Staal (1975: 331) ispravno primijetio, budući da se već i sâma gramatička pravila derivacije metajezično odnosno prema objektinom jeziku (sanskrtu), metappravila zapravo funkcioniraju kao meta–metappravila.

Time, naravno, ne želimo reći da su se stari indijski gramatičari (odnosno vedski ritualisti vjerojatno još i prije njih) prvi u povijesti »metasistemske« i metajezično »ponašali«. Mnogi metajezični elementi, kako smo već istaknuli u uvodu, gotovo da su usađeni u normalnu jezičnu upotrebu, no »pojam« metajezika, odnosno jasna distinkcija između objektinog jezika i metajezika, nastaje tek kada govornici jasno osvijeste tu razliku. Aristotel, možda Pāṇinijev suvremenik, vjerojatno je prvi na Zapadu u formalnom smislu iznio metajezične formulacije u opreci spram objektno–jezičnih, iako ih, po svemu sudeći, kao takve nije svjesno razlučivao. Poljski logičar I. M. Bochenski (1956: 71), na primjer, smatra da se u različitim formulacijama principa proturječja kod Aristotela mogu razlikovati one formulacije koje su dane u terminima metajezika i one koje su dane u terminima objektinog (prirodnog) jezika. Primjeri metajezičnih formulacija prema Bochenskom (*ibid.*) jesu sljedeći: »Nije moguće da proturječna (svojstva) u isto vrijeme budu istinita u pogledu iste stvari« (*Metafizika*, Γ 6, 1011 b 16–17); ili : »Nije moguće afirmirati i negirati u isto vrijeme« (Γ 6, 1011 b 20–21). Primjer objektno–jezičnih formulacija (*ibid.*): »Isto svojstvo ne može u isto vrijeme pripadati i ne pripadati istom 'subjektu' u istome smislu (pogledu)« (Γ 3, 1005 b 19–20). Ako je ova distinkcija Bochenskoga primjerena, onda obje formulacije u pogledu istoga principa možemo naći i na indijskoj strani. S metajezičnom formulacijom principa već smo se susreli (usp. uvod ovoga rada): »Nemoguće je da iskaz istovremeno iskazuje i nalog i zabranu ('afirmaciju i negaciju')« (vidhipratishedhayor yugapad vacanānupapattiḥ, MB ad. A. 1. 1. 44). Objektno–jezičnu formulaciju dao je npr. buddhistički filozof Nāgārjuna (2–3. st.): »Kako da zbiljsko (*sat*) i ne–zbiljsko (*asat*), koji su uzajamno proturječni (*parasparaviruddha*), budu ujedno (u isto vrijeme)?«⁴¹

Gramatika je, tako, u Indiji konstituirana kao teorijska i racionalna znanost *par excellence*. Ona je zajedno ili usporedo s ritualnom znanošću, prema Staalu (1996: 363–4), udarila temelje znanstvene metodologije koju su na ovaj ili onaj način »oponašale« i nasljeđivale sve druge śāstre odnosno znanstvene discipline (matematika, pravo, teorija upravljanja državom, poetika, filozofija, itd.). Pri tome

41 parasparaviruddhaṃ hi saccāsaccaikataḥ kutah, *Mūlamadhyamakakārikā* 8. 7b. (prema izdanju: Vaidya 1960).

ona očevidno očituje tri temeljne karakteristike koje konstituiraju »znanstvenost« i racionalnost svake znanstvene discipline: empirijsku adekvatnost (njezin predmet, jezik, već je dan u iskustvu kao predmet istraživanja), apstrahiranje (sistem metapravila) i konzistenciju (npr. jednom definirani tehnički termin uvijek ima isto značenje, uspostavljanje metapravila koja razrješuju moguće »konfliktne« situacije ili nedoumice u pogledu primjene gramatičkih pravila, itd.). (Staal 1996: 359–363)

U užem smislu, gramatika je znanost i zato što jasno ocrtava svoje predmetno područje (objektni jezik, sanskrt) i za njegovo istraživanje oblikuje i primjenjuje jasnu »metasistemska« metodologiju (sustav pravila, metapravila, tehnički termini, specijalne notacije, itd.). Gramatička znanost prva je uvela i treći element koji, prema indijskom shvaćanju, svaka dobro utemeljena znanstvena grana (*vidyā*) mora jasno artikulirati, naime svoju »svrhu« (*prayojana*), to jest zašto se uopće poduzima istraživanje predmeta dane znanstvene discipline.⁴² Gramatička je znanost i s ove strane bila paradigmatička za formiranje ostalih znanstvenih disciplina u Indiji, uključujući i (klasičnu) indijsku filozofiju.

Kratice, izdanja sanskrtskih tekstova i sekundarna literatura

A = *Aṣṭādhyāyī* Pāṇinija, v. Sharma 2000 i 2002.

Abhyankar, Kashinath Vasudev (1986). *A Dictionary of Sanskrit Grammar*. Baroda: Oriental Institute

Allen, William Sidney (1955). Zero and Pāṇini. *Indian Linguistics* 16: 106–113

Ben-Dor, Sharon (2009). *The paribhāṣās arthavadgrahaṇe nānarthakasya, lakṣaṇapratipadoktayoḥ pratipadoktasyaiva grahaṇam and ekadeśavikṛtam ananyavat*. *Studies on some Metarules in Pāṇinian system*. (unpublished PhD). Helsinki: University of Helsinki

Bochenski, Joseph M. (1956). *Formale Logik*. München: Verlag Karl Alber

Brill, Jo (2013). *Paribhāṣās: Metarules in Sanskrit Grammar*. (unpublished PhD). Oxford: University of Oxford

Brough, John (1972). Theories of General Linguistics in the Sanskrit Grammarians. Staal, Fritz, ur. *A Reader on the Sanskrit Grammarians*. Cambridge: The MIT Press: 402–414

Candotti, Maria Piera i Tiziana Pontillo (2018). From Commentary to paribhāṣās: Kātyāyana and Patañjali vis-à-vis Vyāḍi. *Asia* 72(2): 515–566

Cardona, George (1967). Negations in Pāṇinian Rules. *Language*, Vol. 43, No. 1: 34–56

Cardona, George (1974). Pāṇini's 'Kāraḥas': Agency, Animation and Identity. *Journal of Indian Philosophy* 2 (3/4): 231–306

42 Patañjali navodi nekoliko razloga zašto je uopće potrebno studirati gramatiku, odnosno koja joj je svrha. Većina tih razloga povezana je s religijskom funkcijom jezika u (vedskim) obredima ili s potrebom jezičnoga (»tekstualnog«) čuvanja vedske »objave«, npr. očuvanje vedskih tekstova (*rakṣā*), prikladna »adaptacija« vedskih *mantri* (ritualnih svetih iskaza) u skladu sa zahtjevima određenog rituala (*ūha*), otklanjanje sumnji u pogledu ispravnog razumijevanja riječi u vedskim iskazima (*asamdeha*), itd. No, Patañjali navodi i neke »svjetovne« razloge zašto bi se trebala studirati gramatika, npr. postizanje »jednostavnosti« (*lāghava*) odnosno brzih i učinkovitih kriterija za razumijevanje ispravnih jezičnih oblika, da se sanskrtski jezik očuva od utjecaja »barbarskih« (*mleccha*) jezika, kako bi se jezik (govor) u potpunosti i ispravno očitovao, itd. Usp. MB, *Paspaśāhnikā*, 17–45, također i detaljnije o tome u: Joshi i Roodbergen (1986: v–viii).

- Cardona, George (1997). *Pāṇini: His Work and its Traditions, Vol. 1*, Delhi: Motilal Banarsidass
- Cardona, George (2013). Mīmāṃsā and the Pāṇinian System. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, Vol. 94: 7–110
- Frege, Gottlob (1962). *Grundgesetze der Arithmetik vol. 1*. Hildesheim: Georg Olm. (1st ed., Jena, 1893)
- Freschi, Elisa (2018). The Role of paribhāṣās in Mīmāṃsā: Rational Rules of Textual Exegesis. *Asia* 72(2): 567–595
- Houben, Jan E. M. (1997). The Sanskrit Tradition. Koerner, Konrad E. F., ur. *Emergence of Semantics in Four Linguistic Traditions*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company: 49–145
- Jauk–Pinhak, Milka (1972). Stara indijska lingvistička teorija. *Suvremena lingvistika* 5–6: 77–81
- Ježić, Mislav (1992). Nješto primjera dovtljivosti Pāṇinijeve pri slovnickome opisu. *Suvremena lingvistika* 34 (18/2): 103–118
- Jhalakikar, Bhīmācārya (1978). *Nyāyakośaḥ or Dictionary of Technical Terms of Indian Philosophy*, Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute. (1st. ed. 1893)
- Joshi, S. D. i J. A. F. Roodbergen (1986). *Patañjali's Vyākaraṇa–Mahābhāṣya: Paspasāhnikā* (Text and Translation). Pune: University of Poona
- Kielhorn, F. (ur.) (1960). *Paribhāṣenduśekhara of Nāgojibhaṭṭa*, Part II. Translation and Notes. Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute
- Kielhorn, Franz (ur.) (1962). *The Vyākaraṇa–Mahābhāṣya of Patañjali*. Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute
- Kiparsky Paul (1980). *Pāṇini as a Variationist*. Puna: Centre of Advanced Study in Sanskrit University of Poona
- MB = Patañjalijeva *Mahābhāṣya*, v. Kielhorn 1962.
- Miśra, Śobhita (ur.) (1985). *Kāśikāvṛtti of Jayāditya–Vāmana along with Commentaries Vivaraṇapañcikā–Nyāsa of Jinendrabuddhi and Padamañjarī of Haradatta Miśra*. Varanasi: Ratna Publications
- Misra, Vidya Niwas (1966). *The Descriptive Tehnique of Pāṇini. An Introduction*. The Hague–Paris: Mouton and Co
- Rau, Wilhelm (ur.) (1977). *Bhartṛharis Vākyapadiya: Die Mūla–kārikās nach den Handschriften herausgegeben und mit einem Pāda–Index versehen*. Wiesbaden: Franz Steiner GMBH
- Renou, Louis (1942). *Terminologie grammaticale du sanskrit*, Paris: H. Champion
- Renou, Louis (1972). Les Connexions entre le rituel et la grammaire en sanskrit. Staal, Fritz, ur. *A Reader on the Sanskrit Grammarians*. Cambridge: The MIT Press: 435–469
- Roodbergen, J. A. F. (2008). *Dictionary of Pāṇinian grammatical terminology*. Pune: Bhandarkar Oriental Research Institute
- Scharfe, Hartmut (1971). *Pāṇini's Metalanguage*. Philadelphia: Memoirs of the American Philosophical Society No. 89
- Scharfe, Hartmut (2009). A New Perspective on Pāṇini. *Indologica Taurinensia* 12: 1–273
- Sharma, Rama Nath (2000). *The Aṣṭādhyāyī of Pāṇini vol II*. Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers

- Sharma, Rama Nath (2002). *Aṣṭādhyāyī of Pāṇini vol I*. Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers
- Shastri, D. i Shukla, K. (ur.) (1965). *Kāśikāvṛtti of Vāmana and Jayāditya with the Nyāsa of Jinendrabuddhi and the Padamañjari of Haradatta*, 6 vols.: Varanasi
- Staal, Fritz (1961). The Theory of Definition in Indian Logic. *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 81, No. 2: 122–126
- Staal, Fritz (1962) Negation and the Law of Contradiction in Indian Thought: A Comparative Study. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 25, No. 1/3: 52–71
- Staal, Fritz (1963). Review of H. Scharfe's book Die Logik im Mahābhāṣya. *Journal of the American Oriental Society*, 83: 252–256
- Staal, Fritz (1967). *Word Order in Sanskrit and Universal Grammar*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company
- Staal, Fritz (1969). Sanskrit Philosophy of Language. Sebeok, Thomas A. ur., *Current Trends in Linguistics*. The Hague–Paris: Mouton: 499–531
- Staal, Fritz (1975). The Concept of Metalanguage and its Indian Background. *Journal of Indian Philosophy*, Vol. 3, No. ¾: 315–354
- Staal, Fritz (1996). *Ritual and Mantras: Rules Without Meaning*. Delhi: Motilal Banarsidass
- Thite, Ganesh Umakant (2004). *Āpastamba-Śrauta-Sūtra* (Text with English Translation and Notes). Delhi: New Bharatiya Book Corporation
- Vaidya, P.L. (ur.) (1960). *Madhyamaśāstra of Nāgārjuna with the commentary: Prasannapadā by Candrakīrti*. Darbhanga: The Mithila Institute of post-graduated studies and research in sanskrit learning
- Wujastyk, Dominik (1993). *Metarules of Pāṇinian Grammar. Vyāḍi's Paribhāṣāvṛtti*, 2 vols. Groningen: Groningen Oriental Studies.
- Zeković, Zoran (2013). Složenice jezika pāli u četvrtom poglavlju gramatičkog djela Kaccāyanabyākaraṇa. *Filologija* 60: 147–173

Metalinguistic elements and procedures in the analyses of ancient Indian grammarians

The article presents and analyzes some of the most prominent metalinguistic elements in the grammatical analyses of the ancient Indian grammarians starting with Pāṇini (4 BC), such as technical terms (*saṃjñā*) and especially metarules (*paribhāṣā*). It is quite apparent that Indian grammarians made an explicit distinction between an object (natural) language (Sanskrit) and a special language by means of which the analysis and description of the object language are performed, i.e. metalanguage. The latter, besides the metalinguistic elements mentioned above, also comprises special notational conventions which Indian grammarians used in order to achieve economy and brevity in formulating grammatical rules in the narrow sense. Special attention is paid to the analysis of the metarule A 1. 1. 68 that, as it seems, makes the nowadays common metalinguistic distinction between use (denotation) and mention (autoreference). Apart from deep insight into the language structures that are not apparent at the surface level of the mere grammatical description, Indian grammarians are also credited for developing rigorous rational methodology for analysis that was paradigmatic for all other scientific branches in India, including philosophy.

Keywords: metalinguistics, Indian grammarians, Sanskrit, indology

Ključne riječi: metalingvistika, indijski gramatičari, sanskrit, indologija